

CASTELAO ESCENÓGRAFO OS DECORADOS DA POLIFÓNICA DE PONTEVEDRA

Por XOSÉ FILGUEIRA VALVERDE

Vou lembrar unha das facetas menos comentadas no arte deste “home de moitas almas” que foi Castelao: a escenografía. Referiréime máis concretamente ás “presentacións escénicas” que ideou e fixo, pra a “Sociedad Coral Polifónica” de Pontevedra, antre os anos 1926 e 1930.

Dediante temos de lembrar o moito que gustou Castelao do Teatro, máis que nada do “Teatro de Arte”, dende os seus días de escolar en Compostela, cando facía papeles labregos. Despois, cando o Doutorado en Madrid, no 1910, recibía e gardaba a revista “Le Theatre” que traía novidades dos derradeiros estrenos e das postas en escea do trínque. Recén chegado a Pontevedra pintou telóns pra festas de aficionados. Coido que, no mesmo ano en que chegou, pediulle María Riestra uns telóns pra “La Fuerza Bruta”, que protagonizaba Fefa Sandoval, na velada en que se pasou por primeira vez “Miss Lydia”, un filme con guión de López de Haro en que Daniel faguía o papel de pastor protestante.

Moitas das súas primeiras obras teñen un xeito “escénico”; lembraivos de “Rúa Nova”, de “Os peregrinos”, de “El último hidalgo”. Mais os viaxes, Europa adiante, como pensionado da “Junta para Ampliación de Estudios” abrirlíanlle novas largacías e virían emproar o seu facer. Nos “Diarios” escribía en París o 20 de maio do 1921:

“Alí tiñan un libro que falaba dos “Bailes Rusos”, reproducindo dibuxos de decoracións e traxes e faguendo historia d’ise arte novo co que Rusia aquela en Europa. Cicáis ises “Bailes

Rusos" fosen os que meteron no arte occidental as novas inquietudes: a cor, o ritmo e a creación son tres verbas que naceron cicáis no teatro ollando o espectáculo dos "Bailes Rusos"¹.

E diante uns cañóns nos Inválidos, descubre e anota o valor que pode acadar o "puntillismo" apricado á escenografía².

Poucos días despóis, no mes de San Xohán, ten unha esperencia que vai sere froitosa dabondo pra o seu arte. Asiste ás representacións do Teatro de "La Chauve-Souris" de Nikita Balief. O que nacera en Moscú dun íntimo feixe de amigos, chegara alá a abrirse ao grande público e trunfaba agora en París, mantendo "o culto da estilización, o xogo armonioso das coores, a expresión concentrada", a abertura da comunicación antre os ouvintes e a xente do escenario, "o emprego de tódolos recursos da estética: verbas, mímica, música, pintura, danzas" e unha viva mestura de burla e de tenrura, que é decir de humor³. Castelao ía atopar alí o patrón aquecido do que podería sere aquel "ballet" galego que tres anos despóis pediría Xesús Bal dende unha edición de "Ronsel"⁴.

Nos "Diarios" quedou tamén o testemuño do que sinificaban a esperencia de Balief e as maquetas de Remisoff e Sudeikin non somentes pra as ideias teatrales senón pra a pintura de Castelao. Ao pé do primeiro esbozo do máis importante dos seus cadros, por desgracia estraviado, escribe esta "nota":

"Por enredar fixen ise dibuxo. Foi pensando no teatro ruso da "Chauve-Souris" e, por si cadra, deix-o pegado eiquí pois pode servirme se nós alá intentamos faguer algo polo estilo. Ten que sere pintado con anilinas pra dar máis transparencia e logo metendo moitas máis cores e con máis armoñía. Os panos das mulleres con moitas frores. Cada cara é un burato que ha levar o pano e por cada buraco asomará un corista. As caras dos coristas teñen de estar pintadas. Xa veremos se se pode faguer algo. Pra un número de programa iste cadro cun marco imitado estará sobor d'un fondo negro e logo pode aparecer un cego que, coa zanfona, bota coplas ao público; istas coplas teñen un estribillo que han cantare os personaxes do cadro. Tamén pode aparecer un acordeonista e iso non estará mal. O acordeonista sên-

¹ CASTELAO, *Diarios*, 20 maio, 1921, fol. 130 (Museu de Pontevedra).

² CASTELAO, *Diarios*, 28 maio, 1921, fol. 93 (Museu de Pontevedra).

³ *Le Theatre de la Chauve-Souris*, París, 1921.

⁴ BAL, Jesús, *Hacia el ballet gallego*, Lugo, Palacios, 1924.

CASTELAO.—Boceto pra o decorado de "Portada románica" da Sociedad Coral Polifónica. Museo de Pontevedra.

CASTELAO.—Portada románica. Decorado pra a Sociedad Coral Polifónica

tase nun tallo diante do cadro pra acompañar o que canten que han sere cousas alegres e de berrar moito. Os cantos do acordeón teñen que sere ises cantos dexenerados que conservan toda a gracia e a malicia da Terra. Boeno. Velaí queda e xa veremos alá”⁵.

Nótese que vía como “escena” e “representación” o que logo sería pintura e como xa están eiquí, en xuño do 1921, os xérmolos do que iría remanecer vinte anos despois en *Os vellos non deben de namorarse*. A escea ideada foi teima nas conversas dos anos da Polifónica. O cadro foi presentado como “traballo de pensionado” á “Junta” e non poidemos atopalo aínda, anque nunca se perde a espranza. Resta un dibuxo pra o calco no Museo de Pontevedra.

CARA UN “TEATRO DE ARTE”

Denantes de xurdir a Sociedade Polifónica quixo encetar en Pontevedra un “Teatro de Arte”. Iglesias Vilarelle atopou máis doado formar unha Sociedade Coral, que tivo o seu director en Blanco Porto e o seu primeiro presidente en Lousada Diéguez. Aproveitáranse algunhas ideas pra a presentación escénica.

Coido importante recoller algunhas das esceas que Castelaο espoñía nas conversas cos amigos pra este Teatro:

1. *Festa*.—O desenrolo da que vía nos “Diarios”. Non chegou a realizar os telóns. “Foliada de Sanxenxo” de Fontoira e máis o “San Benitiño” de Blanco Porto houberan dado o fondo musical.

2. *Bailadas*.—Pra bailes deseñou moitos traxes que logo servíronlle en “Os vellos”. O Museo garda algúns bocetos do 1934.

3. *O pranto*.—Utilizóuno en “Os vellos”; a idea é do 1925. Era un dos cadros que levarían muro no primeiro termo e xente asomada atrás, como rúa enmedio, nas fiestras. Escoitáranse marmurios, veríase pasar a crus da parroquia e logo as berradoras, abrindo, de súpeto, as vidreiras. O meu comenzo de “O Vigairo” literaturiza a idea.

4. *A procesión*.—Co mesmo decorado. Pasando os xigantóns, a crus, as imaxes, sen que se vise a xente. No xogo de contrastes, tan grato a Castelaο, sería o “contraposto” do anterior.

⁵ CASTELAO, *Diarios*, fol. 129 (id.).

5. *Dous prantos*.—“Si eu fose autor” recolle nas “Cousas” onde se atopan tantas “esceas” outro xogo de oposicións: o pranto de un labrego por unha vaca, pra que riran os señoritos de butacas, e o pranto de unha dona pola súa cadeliña, pra ledicia da xente do galifeiro.

6. *Amor*.—Unha conversa moi tenra, no escuro. Me non lembro somellaba de vellos e cando se alcendía a lus eran dous nenos os que falaban ou se parecía cousa de mozos e logo eran dous vellíños os que aparecían na escea.

7. *Os cadros*.—Conversa de dous persoaxes de agora, baixo dous lenzos pendurados nas paredes onde asoman as facianas dos antergos que comentan. Sen dúbida suxerencia de “Sous l’oeil des ancetres” visto en París. Moito despois saéu un lance deste xeito, antre Don Denis e o Marqués de Pombal nun doutoramento na Sala dos Capelos de Coimbre; representouse nunha “Récita” escolar. Pode ter o mesmo orixe.

8. *Serenata de catro galáns a unha dona*.—Suxerida polo “quatuor comique” de unha acuarela de Remisoff. A Polifónica logrou a partitura de Borodine; pedín unha transcripción fonética a un lembrado amigo ruso; Castelao pintou a decoración, cantouse a telón corrido, pero non saíron os catro cantores, que os tiña moi ben escollidos. O decorado, como veremos, foi o único “polémico”.

9. *Cartel de cego*.—Canto de un romance granguíñolesco que presentaría un cego sobre o fondo negro de tantos outros cadros. Ningún dos romances armonizados polo P. Luís ou por Vilarelle concordaban ca idea, anque tanto o “Camiña don Sancho”, cuia letra escribiu Cabanillas, como o “Romance de Ceredo” que prologou Álvarez Limeses, e pasado-los anos, o “Conde de Arcos” de Iglesias, deixaban de ser representabres.

10. *Catecismo do labrego*.—Escenificación da obriña de Lamas Carvaxal. Cortinas negras de fondo, con abertura central. Unha mesa tamén con pano negro. Tras dela tres ensaminadores de toga e birrete. Diante, moi acorado, o probe labrego. A cada resposta a xente estalaría nunha gargallada. Daquela sairía, do outo, antre as cortinas, un monifate con máscara tristeira que berraría:

CASTELAO.—Nartex románico de unha eirexa. Decorado pra a Sociedad Coral Polifónica.
Museo de Pontevedra

CASTELAO.—Boceto pra a "Jornada", escea III de "Divinas Palabras"
de Valle-Inclán. 1933. Museo de Pontevedra

—Non vos riades, que o conto é triste.

O estribillo da peza valéulle pra outra das "Cousas": "Vou contarvos un conto triste".

11. *Poses fotográficas*.—Castelao, amigo de Saenz Mon, de Novás, de Xoaquín Pintos, esculcaba antre as súas fotos de cada día o que podía sere unha serie de "cadros plásticos", tenramente cursis.

12. *Cantigas de Santa María*.—O infruxo de Maeterlinck e da "Zaria-Zarianitza" levábanos a maxinar a presentación das cantigas alfonsíes. Matinamos na Cantiga CIII, a do monxe de Armenteira; Castelao coidou de escomenzo que fose o símbolo da Polifónica, despois escolléuse o San David das Praterías.

13. *Antroido*.—Esceas que pasaron ás "Cousas": "Xa van alá moitos anos" e "Don Froitoso".

14. *Escea oriental*.—Un mandarín impasibre aos falagos de unha rapaza que se deita aos seus pés. Tamén tiña escollidos os persoaxes. Nin el nin ela se prestaban á pantomina e foi un dos motivos de que desistise do "Teatro de Arte" porque eran moitas as resistencias, que tamén a Polifónica tivo que vencelas. Tal como Castelao describía o cadro soméllame que era inspirado polo que deseñou Soudeikin pra "Les balances du Destin".

Cicáis Otero Pedrayo poida engadir algúns lances máis aos que eu lembro. Castelao informouno das súas idelas e anos despois dispuxo non menos de dazaseis pezas, moi axeitadas pra un posibre "Teatro de Máscaras" galego. Tamén Cotarelo fixo "Hostia" e "Mourenza" pra representacións de "Teatro de Arte", pro Castelao prefería esceas moi curtas, mímicas, con telóns coidados e música, que se achegasen ao "ballet".

"¡Se eu fose autor!", escribía Castelao cando non podía ver realizados os seus soños de un arte "integral" naquela Pontevedra tan desperta dos anos vinte⁶. Mais... a Sociedad Coral Polifónica xurdía como un xuntoiro de amigos que querían entoar xuntos polifonía dos séculos XVI e XVII e cancións do pobo armonizadas "a capella". Non podía ser un "Ballet Galego". Igrexas e Blanco Porto pedían a Castelao "telóns de boca"; "salas", decorados pra cantaren "a telón corrido", como cadros; as

⁶ CASTELAO, *Segundo libro de Cousas*, A Cruña, 1929, páx. 5.

escenificacións non podían ir co intento de seu rexo naqueles tempos. A Lousada Diéguez e a mín, menos músicos, houbéranos gorentado que poidesen seguirse as dúas liñas; a "boa vila" non daba máis que pra unha, a coral, e xa era moito. Pra faguer teatro Castelao tería que agardar ao Bos Aires do 1941.

OS DECORADOS DA POLIFÓNICA

O traballo escenográfico de Castelao pra a Polifónica foi ben xurdio. Denantes de escomenzalo tivo de se faceren ca técnica do mester. Foi deprendela en Santiago de aquel home de outo esprito e mans de artista que era o seu fraterno Camilo Díaz. Logo houbo que percurar un local axeitado; todos eran cativos. Por fin escolléuse a vella "Fábrica da Lus" na praza da Verdura, que tiña van dabondo. Salustiano Estévez foi o "esperto" local no montaxe. Os cantores axudaron a dispor as coores e a pintar. O artista fixo moitos bocetos previos. Algúns gardóunos Claudio Losada. O Museu ten un deles.

Veleiqué a "Memoria das Aparencias":

1. *Telón de boca "San David"*.—Fondo negro, con ramos de frores, soltos, en tonos moi vivos. No medio a estilización da imaxe do Rei Músico do Portal das Praterías da catedral de Santiago. Embaixo, cartela co rótulo da "Sociedad Coral Polifónica".

Estrenouse o 23 de marzal do 1926 no Teatro Principal de Pontevedra.

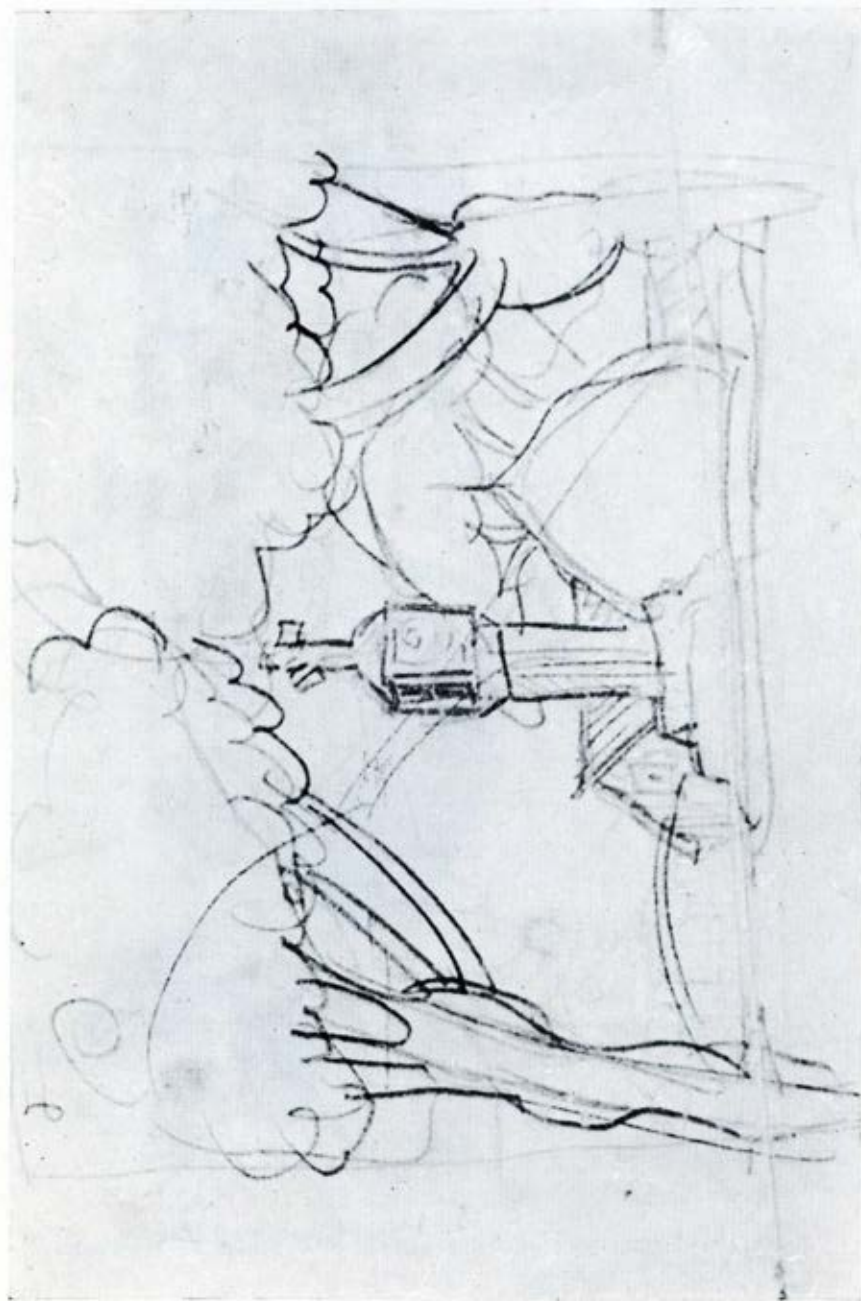
Gárdase no Museu de Pontevedra. Rexistro n.º 7626.

2. *Telón de boca "Arco da Vella"*.—Simplista. O arco, cas sete cores limpas, sobre o fondo negro, cruzando o fondo, de banda a banda. Embaixo o róleo ca inscrición. Lembra un cadro de Fermazas, moi discutido, que se publicóu no *Nós* do 1922, n.º 14.

Coido que se estrenóu en Vigo no 1927.

Gárdase no Museu de Pontevedra, r.º 7627.

3. *Sala "dos quiquiriquís"*.—Nas preferencias estéticas de Iglesias Vilarelle e de Lousada Diéguez, a carón do prerrafaelismo e do popularismo á eslava, acougaba un certo "neomodernismo". A sala da Polifónica pra a música profana respondéu a iste gosto. Fondos gris, brochado con lises. No outo, un friso de galiños crestudos antre motivos vexetaes.

CASTELAO.—Boceto pra "Divinas Palabras". Acto I, escea I, escea II ou xornada II, escea I

CASTELAO.—Figurín para un ballet galego, 1934. Museo de Pontevedra

Estrenouse o 23 de marzal do 1926 no Principal de Pontevedra.

Foi refeita por Rafael Úbeda.

Gárdase no Museu de Pontevedra, r.^o 7628.

4. *Capela oxival*.—"Sala" pra cantar música relixiosa. Dá base o feitío das capelas lateraes das nosas eirexas de ordes mendicantes: San Francisco, Santo Domingos. As cinco vidrazas con parteluz, levan esceas bíbricas e do Novo Testamento inspiradas no arte francés do XIII.

Dou motivo a que se fixese este decorado unha suxerencia de Xesús Bal no "Pueblo Gallego" en novembro do 1928 pedindo que se evitase o "subir y bajar de telones diferentes" na segunda parte dos concertos.

Supoño que se estrenou no 1929.

Restaurado por Rafael Úbeda.

Gárdase no Museu de Pontevedra, r.^o 7629.

5. *Portada románica*.—Gárdase un boceto no Museu de Pontevedra. Despóis trocouse moito. De escomenzo, Castelao quixo "seguir" a porta da eirexa do mosteiro da Armenteira, poñéndolle de tímpano o que se gardaba na capela pontevedresa da Virxe do Camiño, agora no Museu, Ruínas de Santo Domingos. Despóis de unha visita a Carboeiro, trocouno e axustouse á portada da escola do Mestre Mateo, cas súas figuras do tímpano e os ancianos na arquivolta.

Estrenouse o 23 de marzal do 1926.

Damos a foto do boceto e unha do decorado tal como se usou nunha festa do Instituto.

Descoñécese o paradeiro e nun puido ser recollido no Museu.

6. *"Claustro"*.—Anque está rotulado desde xeito, é, en realidade, o nártex de unha capela, con dúas entradas, románicas, e cun pilar central onde está unha imaxe de Nosa Señora. Inspírase na chamada "Catedral Vella", de Santiago, que é a cripta do Pórtico de Mateo, substituída a imaxe central, e supondo gótico o interior.

Debéu de ser estrenado no 1926 ou a comenzos do 1927.

Damos a foto de unha festa do Instituto.

Gárdase no Museu de Pontevedra, r.^o 7630.

7. *Interior de eirexa*.—Un telón negro é o efecto de lumitecnica de unha raiola de lus que entrando pola dereita batía no chan.

En realidade non era un decorado especial. Consérvase o telón que servía tamén de foro ao n.º 10.

Púxose moi poucas veces, a partir do 1928⁷.

8. *Rosetón oxival*.—A máis louvada das “presentacións escénicas” de Castelao. Un inmenso “espello” como chamaban a estas vidreiras os vellos mestres, ocupa toda a embocadura do escenario, no primeiro telar. A mazonería é a mesma do que se reconstruíu en San Francisco de Pontevedra. Transparente, alumeado dende o fondo por fortes “soles”. Leva o Apostolado nos radios, cunchas de vieiras nos entrepanos e anxos con filacterias na coroa. Nas inscricións o escomenzo do salmo 81 (80), “Exultate Deo”, pois foi feito pra cantar o que compuxo Palestrina: “Exultate Deo, adjutori nostro, jubilate Deo Jacob.—Sumite psalmum et date tympanum, salterium jucundum cun citara.—Buccinate in Neomenia tuba, in insignis die solemnitatis vestrae”. Claudio Losada gardou o boceto, hoxe en poder do seu irmán Luís.

Estrenado, con aclamacións a Castelao, o día 26 de marzal do 1926.

Gárdase, dañado pola humedade, no Museu de Pontevedra, r.º 7631.

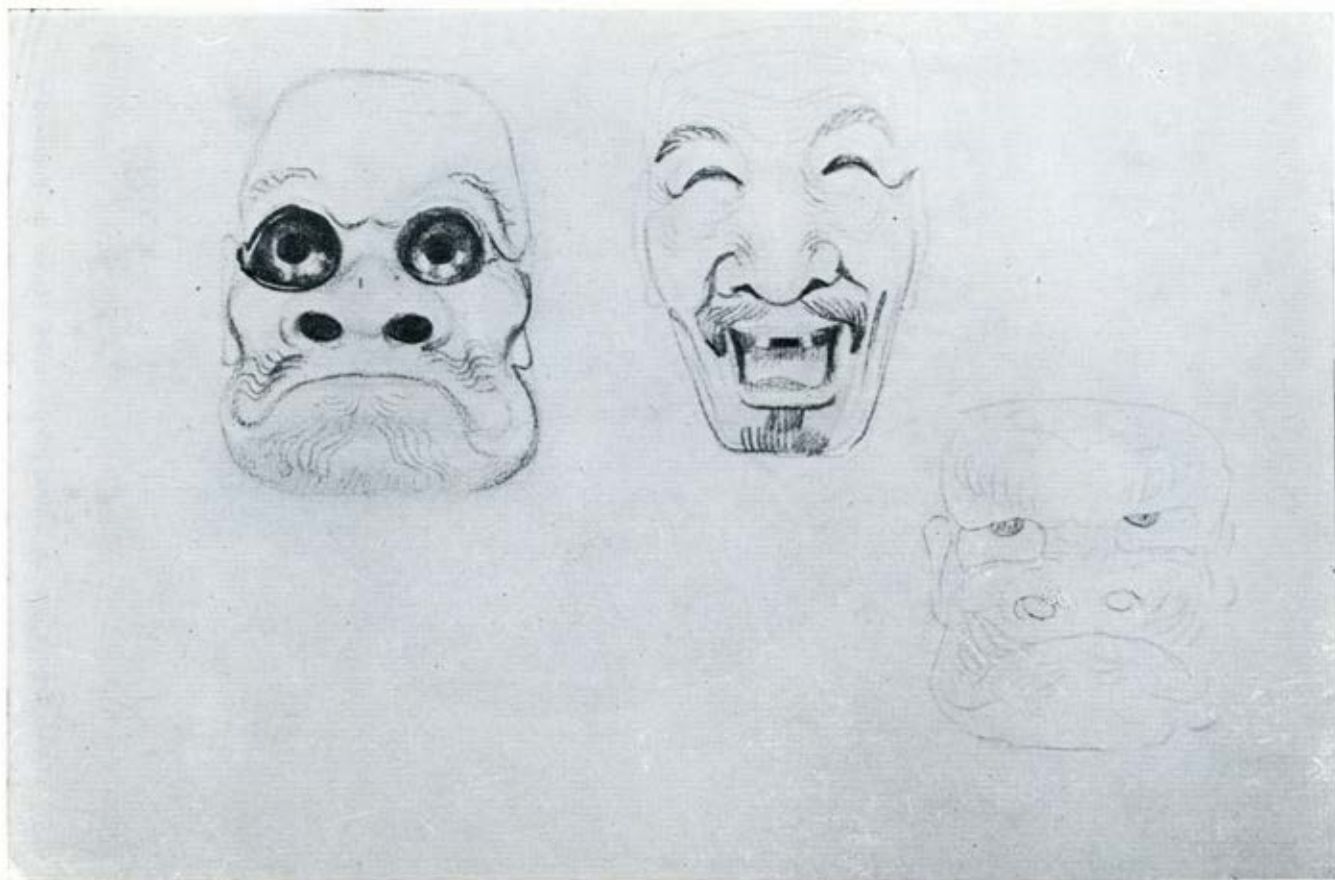
9. *Rúa*.—Rincuncho de unha vila mariñeira con soportales no primeiro termo. Noite. Azúes e brancos moi puros. Composto pra a “Serenata de catro galáns a unha dona” de Borodín. Incomprendido por moitos cando se estrenou, anque hoxe nos sorprenda. Consideróuse “cubista” e “ultraísta” e mesmo díxose que era “novedad exótica”. Miguel Rodríguez saíu á defensa nas páxinas da “Galicia” de Vigo. Convén reproducir as súas verbas:

“La decoración de “calle” ha suscitado diversos comentarios en determinada parte del público que no comprende la razón que tenga el pintor para dibujar inclinadas las paredes de las casas. Conviene precisar que las “razones” por que se guía un pintor escenógrafo no son las mismas que pueda tener un maes-

⁷ A Sociedad Coral Polifónica depositou no Museu todos os decorados que conservaba; faltan sóo dous dos que fixo Castelao: “Pórtico” e “Rúa”.

CASTELAO.—Figurín pra un ballet galego. 1934. Museo de Pontevedra

CASTELAO.—Máscaras pra un ballet. Dibuxo. Museo de Pontevedra

tro de obras. Tampoco hay ningún motivo para suponer que la línea vertical se la más bella de las líneas. Claro está que si a los cuatro galanes los vestimos de chaqueta y pantalón recto no podrían deambular por la calle que para ellos trazó Castelao. Pero déjese a éste dibujar los figurines y se verá que bien concuerdan la escena y los comediantes. El arte de un verdadero escenógrafo consiste en producir ilusiones con formas fuera de lo real. Pero hay algunos, a quienes, si les pone delante una "calle" que no es la del teatro que tanto ya conocen, calle geométrica, con lejanos personajes y balcones florecidos, siéntense perdidos en medio de ambas aceras y creen alterada la numeración de las viviendas. Para Castelao el arte no tiene compromisos adquiridos. Su arte de escenógrafo es noble y atrevido. La decoración de los cuatro galanes, es, en suma, original y bella. No se le puede pedir más. Ante un espíritu tan elevado como el de Castelao es preciso descubrirse y aplaudir".

Non é mester decirmos que Daniel, que tanto se folgaba a pintar os telóns, adivertíuse moito ca regueifa.

Damos a fotografía feita nunha festa do Instituto; é a única que temos.

Non nos foi dado atopar aínda o paradeiro dista xoia da escenografía galega.

10. *Alcoba*.—Pintado pra cantar, sen que se vise o coro, "El Cant dels Aucells", armenizado por Millet, coma se fose unha serenata romántica.

Interior de un dormitorio. Por unha fiestra, no fondo, entra a lus da lúa a alumear unha silla isabelina onde deixou a súa roupa a dona que se supón no leito.

Estrenouse o día 23 de marzal do 1926.

Gárdase no Museu de Pontevedra, r.^o 7632.

* * *

Os decorados de Castelao pra a "Sociedade Coral Polifónica" espertaron moitísimas gabanzas, un reparo illado, certos silencios que hoxe se non poden razoar e moi poucos comentarios fondos, que os situasen no posto que teñen no espertar das artes en Galicia.

O Castelao dos anos trinta tornou a soñar co "Teatro de Arte" e a trazar novas roitas. No 1933 tivo unha sonada ocasión

de volver á escenografía: os bocetos pra o estreno de "Divinas Palabras" de don Ramón del Valle-Inclán. O estreno, o día 16 do mes de Santos, non tivo o resoar que a obra e a súa presentación esixían; a puxeron a Xirgu e Borrás, traballaran os decorados con Castelao, Bartolozzi e Lozano. Don Ramón dixera que de Castelao dependería "en la estampa de "Divinas Palabras", lo más inmediato para que Galicia esté en presencia en la escena". Nembargantes... Fernández Almagro coidaba que as decoracións "por lo menos no perjudican el efecto de la plástica dramática", Juan Chabás, que os consideraba "desiguales" chamaba Castelar a Castelao⁸.

Logo veu o traballo de América. O trunfo como dramaturgo e como escenógrafo —"¡Se eu fose autor!"— en *Os vellos non deben de namorarse*, (Teatro Mayo, 14 agosto, 1941). Alí xurdían, decantadas ao longo dos anos as matinacións que trouxera de París cando tornaba a Pontevedra con tan fondos anceios pra anovar as artes en Galicia.

Na conmemoración de Daniel era obrigada a lembranza de unha liña tan froitosa nas súas moitas labours. Mortos os amigos que mellor a coñecían —Iglesias Vilarelle, Blanco Porto, Lousada Diéguez, Claudio Lousada, Barreiro...— cómpreme a mín afondar no arquivo das lembranzas como me correspondeu recoller e gardar tantos tesouros seus. Teño a seguranza de que non faltarán mozos que, con amor e sabencia, veñan traballar a fondo o que hoxe deixamos abés encetado.

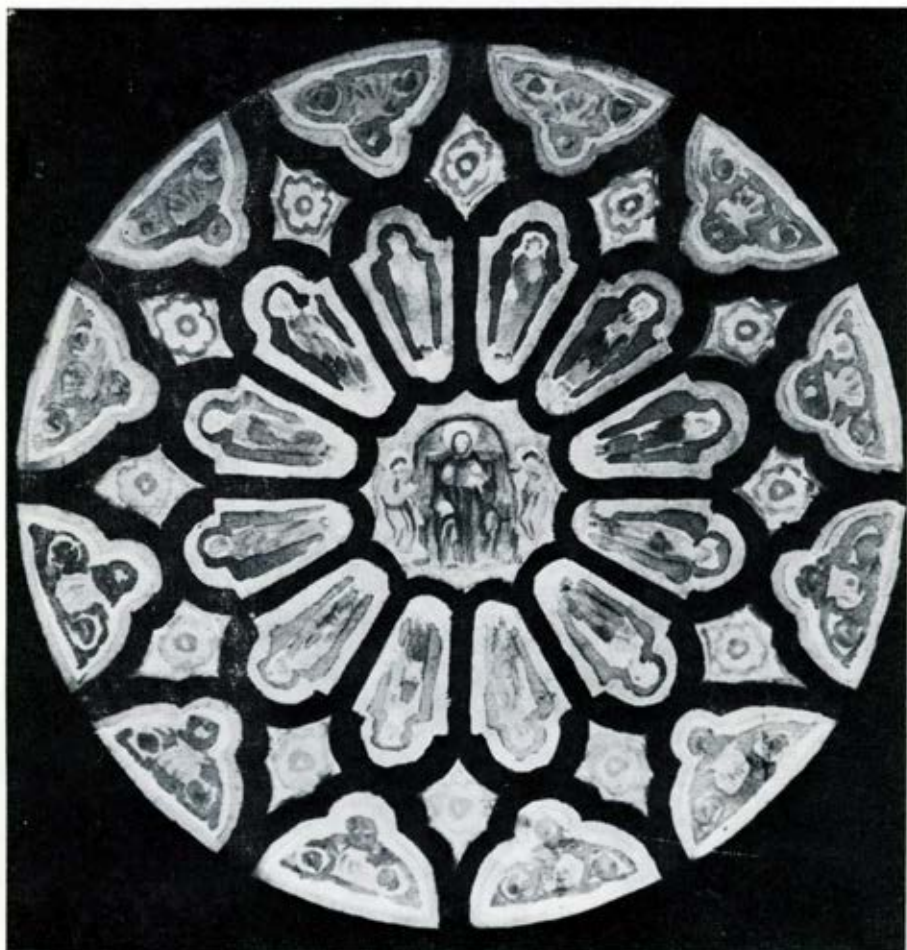
⁸ Véxase unha nota de Antonio Odriozola en CASTELAO, Alfonso R., *Galicia y Valle-Inclán*. Nota de Introducción y Apéndices de X. Alonso Montero, Ed. Celta, Lugo, 1971, Ap. II. As críticas referidas foron feitas en "El Sol" e "Luz", o 17-XI-1933. En crónicas de teatro tan lidas como as de "Blanco y Negro" non atopéi ningunha referencia.

CASIELAO.—O pranto en "Os vellos non deben de namorarse". Teatro Mayo, Bos Aires, 1941

CASTELAO.—Decorado pra "Os vellos non deben de namorarse". Teatro Mayo, Bos Aires

CASTELAO.—Primeiro boceto pra o "Rosetón" da S. Coral Polifónica.
Propiedade de don Luis Losada Prada

